

Мицелана Каймакамова

СВЕДЕНИЯТА ЗА БЪЛГАРИТЕ И ХРИСТИЯНСКА БЪЛГАРИЯ В РУСКАТА ХРОНИКА „ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ“ (XI–XII в.)

Професор Емил Михайлов има основен принос за цялостното проучване на историята на българо-руските отношения през древността и Ранното средновековие. На този голям и значим историографски проблем той посвещава част от своите изследвания [1]. Направените от него констатации и изводи по редица важни въпроси, които и днес не са загубили своята актуалност, са подробно осветлени в монографията му „Руси и Българи през Ранното средновековие до 964 г.“ (София, 1990) [2]. Сред тях е и въпросът за участието на християнска България в културното израстване на Русия преди и след нейното официално покръстване през 988–989 г. В този фундаментален труд въз основа на изворите (писмени и веществени) Е. Михайлов разкрива подробно нейната роля в процеса на християнизация на източните славяни [3]. Придържайки се към строгия научен подход, авторът изтъква тежестта на най-авторитетната руска хроника „Повесть временных лет“ („Повест за изминатите години“, по-нататък ПВЛ) [4] като един от важните извори, отразили местото на България в сдването на руските книжовници от XI в. и нейната роля за разпространението на християнството и славянската култура в Русия през X–XI в. [5].

Задачата на тази наша статия е да разгледа по-подробно въпроса за причините, довели до големия интерес на Нестор към историята на българите и християнска България. Това се налага поради обстоятелството, че независимо от техния значителен обем, които е впечатлявал всички изследователи на българо-руските книжовни връзки, те остават недооценени [6]. Приемайки за отправна точка горепосочената оценка на Е. Михайлов, ние ще се опитаме да коментираме сведенията за българската история в ПВЛ в две основни насоки: 1) какво е значението им за изграждането на определена представа за българите и тяхната държава от страна на високообразованния руски книжовник и историк Нестор; 2) какъв е техният принос като извор за българо-руските книжовни връзки през X–XII в. и взаимодействието между българското и руското летописане.

Необходимо е най-напред да припомним сведенията, намерени място в руския летопис. В центъра на внимание на руската хроника са следните събития от българската история: заселването на Аспаруховите българи в земите около р. Дунав около 680 г.; походът на император Михаил III (842–867) в 863 г. срещу България и покръстването на княз Борис I (852–889; 900?) заедно с приближените му боляри; покръстването на българския

народ; създаването на славянската писменост и книжовина от братята Кирил и Методий и нейното разпространение сред българите и другите славяни; българо-византийската война от 894–896 г., унгарските походи срещу България 894/895 г. и укрепяването на цар Симеон Велики (893–927) в Дръстър; първият поход на цар Симеон към Цариград от август 913 г. и сключването на българо-византийска мирен договор; походът му срещу Византия в 914/915 г. в Тракия и Македония и овладяването на Одрин; походът на българския владетел към Цариград и сключването на примирие с император Роман Лакапин (920–944) в началото на септември 924 г.; военната кампания на цар Симеон срещу Хърватското кралство през 926/927 г., неговата смърт и въздържането на сина му Петър (927–969); оплъчкването на българските земи от печенезите в 943 г. в хода на руско-византийската война, проточила се от 941 до 944 г. по времето на княз Игор (912–945); два похода на княз Светослав (942–972) срещу България от 968 и 969 г.

Това систематизирано представяне на известията показва ясно, че в ПВЛ са намерили място един от най-значимите събития от ранносредновековната българска история (VI–XI в.). Видно е също така, че най-голям интерес за летописца Нестор е представлявало времето на княз Борис I-Михаил и неговият син цар Симеон. Този факт идва да ни подсказва, че той е насочил основно вниманието си към времето на новопокръстената България и нейните отношения с Византия. В съвременната медиевистика отдавна е констатирано, че хронологията на тези събития в ПВЛ е доста обърквана и че руските сведения за тях не ни дават нищо повече за българската история от византийските извори [7]. Тези техни слабости не намаляват значението им, защото в случая по-важно е да ги преценим от историческа гледна точка. Те по-скоро поставят въпроса за техните източници и ние ще се опрем на него малко по-нататък в изложението ни. Но в случая е по-важно решението на Нестор да изгради определена представа за българите и християнска България, центрирайки своя разказ около българо-византийските отношения по времето на княз Борис I-Михаил – Покръстителя, и неговият син цар Симеон. Несъмнено то е произлякло от целите и задачите, които той си е поставил с написването на своя значителен исторически труд.

Конкретният отговор на въпроса за същностните причини, обусловили този негов избор, изисква разглеждането му да се пречути през светлината на идейните позиции, от които е написан самият руски летопис. Добре установено е, че трудът има строго официален и представителен характер [8]. Е. Михайлов изтъква, че с появата си този първи руски летопис бележи внезапно най-висок разцвет и полага солидни основи на продължителна блестяща по своя характер летописна традиция, която изтъква

цялото руско средновековие чак до XVII в. и заема едно от първите места в средновековната европейска историография [9]. Наред с това трябва да се добави, че хрониката е написана с цел консолидицията на руския народ и държава и има ярко изразен патриотичен характер. Според А. С. Лихачев Нестор се явява първият норманист в руската история. Вписаната в текста на хрониката легенда за призоваването на варягите е била един от главните аргументи за самостоятелността и независимостта на руската държава от византската намеса на Византия. Според византийците Русия е възникнала благодарение на империята, а законната власт в руската държава се появява едва след нейното покръстване и е била тясно свързана с църквата. Именно с тази гледна точка на византийците се борили печорските летописци и конкретно Нестор. Следователно развитата в ПВА „норманската теория“ утвърждавала представата за произхода на руската държава не от византийския юг, а от скандинавския север [10]. Любопитно е в тази връзка да отбележим, че авторът на българския апокрифен летопис (XI в.) стои на сходни идеино-патриотични позиции и подобно на Нестор също извежда началото на българската държава от северните страни на „вечния Рим“, подчертавайки неславянския тюркски произход на българите [11].

Впрочем такава е и становището на Нестор за техния произход: „*Където же словяне, какъ ны уже говорихъ, жиши на Дунае, прииди отъ скифовъ, то еси отъ хазаръ, такъ иныябывше болгары, и сего по Дунаю, и били насамикомъ славяномъ*“ [12]. Дали с това свое сведение, което достоверно свързва в географско отношение Българи и хазари, русият хронист е искал да посочи единствено неславянския произход на българите, или пък чрез него се е опитал да създаде представата, че те са били носители на висока култура, която не е била характерна за славянската древност, а е въпрос, на който не може да се даде точен отговор [13]. Но той се порада от един факт, на който внимание обръща Е. Михайлов. Този факт се отнася до това, че в ПВА след вариантите, които са поставени на първо място като носители и вносители на християнска идеология, на второ място идват хазарите. Според данните на летописца са били твърде многобройни в Киев и са населявали специален квартал. През X в. те са били носители на висока материялна и духовна култура, както и разпространители на културни ценности между Изтока и Запада през епохата на Ранно средновековие [14].

От всичко казано дотук можем да направим извода, че Нестор съвсем целенасочено е избрал да включи в своята хроника един от най-важните събития от българската история, поставяйки акцента върху покръстването на българите и войните на Симеон с Византия. По този начин той превръща християнска България в примерен случай за русите за това, че макар

тя да е поучил също кръстенното си от Византия, нейните владетели са отстоявали българската държавна независимост и самостоятелност. Това според нас е една от основните причини за избора на Нестор да отрази българо-византийския двубой по времето на кнз Борис I и най-вече при цар Симеон. Освен това Нестор, ръководен от своите идеини позиции, е преценил, че българо-византийските отношения в техния политически и църковен аспект ще представляват интерес за патриотично настроенния руски управляващ елит.

Като друга възможна причина за големия интерес на Нестор към събития, свързани с управлението на цар Симеон, може да се посочи стремежът на Нестор да разшири представата за него като държавник, който бил покровител на книжовната, една голяма част от която станала достояние и на руските книжовници. Те постепенно срещали в българските книги името на цар Симеон [15]. Постепенно българският цар се превърнал в синоним на България, който предал на русите принципите на християнското вероучение и ги научил на четане и писане. В очите на руските книжовници Симеон е символ на България в нейния най-висок културен и политически подем [16].

В тясна взаимосвързка с местото на християнска България в ПВА стои сведението в Йоанкимовата летопис (XVIII в.), където в разказа за покръстването на русите при Владимир се посочва, че българският цар Симеон изпратил високообразован свещеник (ерея) и много юнги [17]. Е. Михайлов има основна заслуга за изясняването на това според него „много ценно и първо, но трябва обяснено следното“ за призоваването на българската писменост и книжовния в Русия през X в. Поради своя анахронична многозна учени са се отнеси скептично и резервирано към него, а други са приели само факта за разпространението на българска юнжовина. Възможност Е. Михайлов успя да го изясни, изхождайки от местото, което е заемала Симеонова България в „Повесть временных лет“. Според него въпросното свидетелство в Йоанкимова летопис трябва да се приема в смисла, че „християнска, Симеонова България, който най-бързо въздигнат бил Симеон и по времето, на което славянобългарската книжовна преживял своя най-висок разцвет и при което България се наредила между първите европейски държави, дава на руския народ първите негови наставници в християнското учение, както и ангелите, на които той се научил да чете и пише“ [18].

В подкрепа на направеният от нас коментар за причините, довели до включването на информацията за Симеонова България в ПВА, ще посочим и резултатите от последните проучвания, свързани с руско-българските книжовни връзки. Добре установено е от изследователите, че староруската книжовно-писмена традиция възхожда към преславската традиция. Налице е пряка връзка на редица текстове, съхранени се в ста-

доруски преписи с български ръкописни творби от края на IX – началото на X в., имащи официален характер. Такива са Училищното евангелие на Константин Преславски, а вероятно и преведените от него Слова против арианите на Атанасий Александрийски, Симеоновия сборник (по Светославните преписи от 1073 г.) [19].

Обобщавайки в заключение казаното досега, би трябвало още веднъж да се подчертае, че сведенията за събития от българската история, свързани с управлението на княз Борис и най-вече с това на цар Симеон, утвърждават в съзнанието на руския народ идеята за България като силна държава, защитаваща своята самостоятелност и независимост от Византия. Сведенията в ПВА в съчетание с Йоакимовата летопис са важно свидетелство за това, че в първите десетилетия след приемането на християнството в Русия от руските книжовници се създава една официална версия, чрез която в подходяща литературна форма е показана голямата роля на България в християнизацията на Киевска Русия. Натъпано следелим становището на Е. Михайлов, че докладното официално покръстване на Русия е станало от Византия и в Киев скоро се установил гръцки митрополит, то в руското летописане тази версия е била натъпано изместена от византийската. В резултат на това в летопис е останал единствено неизгладимият спомен за величието на Симеонова България [20].

Направеният дотук коментар ще ни послужи за отправна точка при разглеждане на въпроса за приноса на сведенията за българската история в ПВА като извор за българо-руските книжовни връзки през X–XII в. и влиянието между българското и руското летописане.

В изследването си, посветено на значението на Киевска Русия като културен феномен, Е. Михайлов посочва, че изясняването на този проблем се затруднява от липсата на подобни български летописи или хроники, които биха могли да служат като пролог на ранното руско летописане [21]. Сolidаризирайки се с това негово становище, бихме искали да отбележим, че средновековната практика регистрира редица случаи на опосредствано влияние между различните летописни практики, което е свързано с характера на използваната и разпространявана историческа литература [22]. В резултат на това много често повявата на определени сведения се дължи не на един конкретно използван източник, а на повече, които съдържат сходна информация за дадено събитие или събития. Това дава възможност на хрониста да състави самостоятелни сведения за тях, изхождайки от литературата, с която е разполагал. Струва ни се, че подобен комулативен подход е прилагал и Нестор в процеса на своята работа. Подобна дейност е изисквала по-високи, аналитични способности, каквито несъмнено е имал и Нестор, видно от съдържанието на неговия труд.

Преди около тридесетина години ние се опитахме да докажем с по-голяма увереност, че Нестор е имал под ръка определен кръг старобългарски историко-летописни творби, които са му повлияли при формирането на неговата историческа концепция [23]. Този съществен проблем разгледахме в светлината на изследванията, направени след времето на А. Шахматов, В. Златарски и П. Мутафчиев [24]. Техните резултати, както и нашето самостоятелно проучване на данните за българската история в ПВА, позволиха да създадем една по-конкретна представа за авторите и техните творби от кръга на Преславската книжовна школа, които са били достъпни на Нестор. Аргументите ни за това становище се базираха на сравнителния анализ между българските сведения в руската хроника и данните за тях в част от произведените от Симеоновия „матен век“ и най-вече с хрониката на Георги Амартоу. 1. Ясно изразената идея за славянското единство в уводната част на руската хроника, намираща се в унисон с идейното съдържание на проповедническия сборник „Училищно евангелие на Константин Преславски“; 2. Общият хроникален подход на събитията от българската история, което несъмнено доказва, че летописецът е разполагал с различни по характер творби, съдържащи информация за едни и същи събития. Най-показателен пример са посочените от него години за покръстването на българите. 3. Сравнително големият брой известия за българите в първата част на ПВА е показателен, че Нестор е разполагал с български извори, от които е събрал своята информация за тях; 4. Прякото свързване на делото на Константин Кирил Философ и „преложеник книг“ единствено с българите [25].

Подобното аналитично проучване на сведенията за българите и християнска България в ПВА ни позволи да определим възможния кръг от български историческа литература, използвана от Нестор при съставянето на летописа. Според нас този кръг е включвал: българския превод на Хрониката на Георги Амартоу, прочуто „Сказание о преложении книг“, „Летописец вкралице“, произведените на Ченоризец Храбър, Константин Преславски и Климент Охридски [26]. Влиянието и на други старобългарски творби върху ПВА прозира в сведенията за покръстването на княз Владимир I и неговата християнизаторска политика, дадени под годината 6496 (988) [27]. Съдържащата се в него информация е твърде сходна с тази за княз Борис I – Покръстител в старобългарския разказ „Учудо на св. Георги в българина“.

Направените през последните години открития и изследвания, свързани с проблема за българо-руските книжовни връзки през Средновековието, подкрепят нашата хипотеза за българската историческа литература, оказала пряко или косвено влияние върху работата на Нестор при съставянето на ПВА и формирането на нейната концепция. Затова сумарно ще го

позволим да посочим резултатите от тези проучвания, които актуализират нашите по-ранни наблюдения и констатации относно взаимодействието между българското и руското летописане.

— Представата за наличието на еднаква славянска общност се среща нееднократно в старобългарски книжовни паметници от IX–X в. На този факт специално внимание обръща Д. Ангелов. Сред тях като много характерен пример той посочва творбата на Кимент Охридски – „Похвално слово за Кирил Философ“. В нея авторът се възмущава от „богатаманите убоги на солунския просветител за това, че бил увечвал със своето слово многополюдния славянски народ [28]. Авторът също така обръща внимание на факта, че Кимент Охридски, Наум, Черногорец Храбър, Константин Преславски са се чувствали като славяни, живеещи със славяните, че сторено от солунските бразя е от пола на целия славянски свят [29].

— Особено ценно ново доказателство за българския, а не за западнославянския произход на „Сказание о преложение книг“, поместено в ПВЛ под годината 6406/898, се явява службата в „Памет на преподобния Методий, учител на славянския народ, брат на Кирил Философ“ от епископ Константин Преславски (между 884–896) [30]. В нея се съдържа една конкретна податка, която е налице и в руската хроника. Тя се отнася до споменаването на Св. Андраник, който е един от седемдесетте апостоли и пръв епископ на Илirik със сръбски Сирмиум (дн. Сремска Митровица, Сърбия). В пета песен на българската служба се пее: „Истимъ мистерикъ си ти, сльбикъ, на сльблѣа апостолъ Андраникъ, укрѣсенъ, мудри, престоло на црѣбата Панонска сльта“ [31]. В ПВЛ се посочва: „Константинъ же бернрико изаид и отворишиа учить болгарскѣи народъ, а Методѣи аспѣтии в Моравѣи. Затемъ книю Коудѣи поспѣшии Методѣи епископомъ в Панонѣи на столе сльбѣахъ Андраника, овиго изъ сѣмѣрѣотъ апостоловъ, ученика сльбѣахъ апостоломъ Павла...“ [32].

Важно значение имат и разсъжденията на Д. Атанасова, които дават нови доказателства за българския произход на „Сказание о преложение книг“. Както е известно въз основа на тази творба Нестор съставя сведението си за създаването на славянската писменост и книжовна от братята Кирил и Методий и нейното разпространение сред българите и другите славяни, поместено в ПВЛ под годината 6406/898. Авторката аргументира българския произход на „Сказание о преложение книг“ с това, че съвпаденията между него и чешката Христианова легенда (X в.) се явяват отклонения само за Христиановата легенда, докато Сказанието показва връзка с Пространното житие на Методий и Проложното житие на Кирил, които са паметници с южнославянски произход [33].

— Нови съществени доказателства за използването на старобългарския превод на Хрониката на Георги Монах-Амартол като извор от първа ве-

лчина за Нестор в последно време приведе Р. Станков. Авторът прави възможно най-пълно систематизиран критичен анализ на заимстванията в ПВЛ от този преводен византийски труд. Въз основа на него той подчертава, че ранният превод на Хрониката на Георги Амартол е извършен в България през X в. и аргументацията на поддръжниците за нейния староруски превод не издържа на критика. Според автора старобългарският превод на Хрониката (Временник) наред със своите авторскообразователни функции по отношение на руските книжовници има пряко отношение и към ванкването на руското летописане [34].

Прегледът на сведенията за българите и християнска България в ПВЛ позволи да се разшири представата за техния принос като извор за българо-руските книжовни връзки през X–XII в. и взаимодействието между българското и руското летописане. Те са свидетелство за активното участие на България в разпространението на християнството в Русия. Негово проникване се осъществявало по три основни пътища: 1) непосредствено от съседното на Русия българското население в Северозпадна България (дн. Молдова); 2) икономическите връзки между двете страни, установили се още в края на IX в.; 3) сътрудничеството между българини и руси, установило се в Цариград [35].

Бих искала да завърша разглеждането на поставените от нас въпроси с оценката, дадена от Е. Микалов, за ролята на християнска България в културното израстване на Киевска Русия: „...християнството в Русия не е могло да отбележи такъв съществени успех, ако не е било проповядвано на роден, разбираем език. Такова християнство по това време е могло да преуможи на Русия само съседна България. През първата половина на X в. тя била е разполагала с необходимите църковнославянска книжнина и с подготвени кадри“ [36].

БЕЛЕЖКИ:

- [1] Михайлов, Е. Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XII в. в руската и българската историография. – В: ГСУ ФИИД, Т. IX, кн. 1, 1966, 195–256; Славян. Киевска Русия като културен феномен. – В: ГСУ ИИД, Т. 67, 1994, 77–81; Славян. Начално проникване на християнството в Киевска Русия. – В: Дневник. Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината на проф. Николай Михайлович Димитров. С., 2004, 462–468.
- [2] От такъв характер са въпросите за: обосноваването на аптението и южните славяни, отношенията между славяните и атините в земите на Долния Дунав, руско-българския етнически прелив до края на X в., етикетите, през които преливали българо-руските връзки до самостоятелното управление на княз Свѣтослав в 964 г., проваляне на най-рано в сферата на икономическите и културните взаимоотношения между двете народи.
- [3] Михайлов, Е. Руси и българи през Ранното средновековие до 964 г. – С., 136–144.
- [4] Така първа руска хроника е написана около 1113 г. от Нестор, монах в Киево-Печорски манастир. Нейният текст не е достъпен до нас в първоначалния си вид. Преработката на хрониката се извършила от издържан изучен Сильвестър по инициативата на

- киа Владимир Мономах (1113–1125), който се въздига през смята 1113 с Новин руски княз отнема на споменици манастир водено на летописци, което сега вече става едно от най-важните обществени явления на руската действителност. Той то предава на свои княжески Владимир министар, основан през 70-те години на XI в. от неговия баща Всеволод Ярославич (1030–1093). Преработката на ПВЛ е била възложена от Владимир Мономах на Симеон, който завършва своята работа в 1116 с. За нас е важно да изясним, че преработката на текста на хрониката всъщност основно затича последна част, отнасяща до управлението на Всеволод (1079–1079) и Владимир Мономах (Вж. Алачев, Д. С. Русские летописи. М.-Л. 1947, 169–170); Памятники литературы древней Руси IX – начало XII ввек., М., 1978, с. 419.
- [5] Михайлов, Е. Рус и България през ранното средновековие до 964 с. ..., 142–143.
- [6] Критичен преглед на изследванията от XIX–XX в. относно тяхното значение във В. Михайлов, Е. България-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XII в. в руската и българската историография..., 223–232.
- [7] Мутафчиев, П. Как възросла за българските извори в руските летописни шестина. – Сп. БАН, кн. VI, 1912, 135–148 (Избрани произведения, Т. 1, С., 1973, 155–171); Кърилов, А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси. Рязань, 1969, 91–92; Желев, З. Г. Известия о Болгарии в Повести временных лет и их источники. – ТОДАР, XXV, 1973, 48–53.
- [8] Алачев, Д. С. Русские летописи..., с. 151.
- [9] Михайлов, Е. Киевска Русия като културен феномен..., с. 80.
- [10] Алачев, Д. С. Цит. съм., 159–160.
- [11] В българския летопис се казва: *„И съв створи чюм глас, който древо на речка: вие, Небде, вие биемте и вие пророче, иже на Запад от най-перите створи на Рим, отпачи прелети част от куманите, наречени виемте и неши земати Карбунаса (гречески Добружа) – Б.д.д. кмето оварица диними и елано“*. В този текст под термин „най-перите страни“ се разбираат земите, които лежат далеч на север от Цариград над Черно и Азовско море по дългото течение на реките Волга, Днепър, Днестър и Прут в Южна Русия. В XI в. тези земи са били земни от куманите, руските половеци. Азиският български летописци има предвид това положение. Освен това той е знаел, че българите са дошли от тези страни и че не са били славяни, а от пороски произход. Вж. Бешевлиев, В. Началото на българската държава старей афоризми летопис от XI в. – В: Средновековна България и Черноморие. (Сборник доклади от научна конференция Варна-1980. Варна, 1980, с. 40.
- [12] Памятники литературы древней Руси (IX – начало XII ввек.), с. 29.
- [13] В писмото на византийски ханс Йоанис до синонима на Кирдоските арабски каймак Хасиди ибн-Шафран (X в.) се съобщава, че хазарите живеят в страната, в която преди са жили В–и–и–и (унонокурате – габриляри). Вж. Кочев, П. К. Еврейско хазарска веретина в X век. Л., 1932, 91–92; Христианска по история на България. Т. 1. Съставители П. Петров и В. Гезева. С., 1978, 88–89.
- [14] Михайлов, Е. Киевска Русия като културен феномен..., с. 76.
- [15] Селюков, И. Древно-културни връзки между България и Русия през средните векове (IX–XV в.) С., 1950, с. 40.
- [16] Михайлов, Е. Рус и България през Ранното средновековие до 964 с. ..., с. 143.
- [17] Михайлов, В. И. История Российская. Т. 1, с. 132.
- [18] Михайлов, Е. Цит. съм., 141–143.
- [19] Дринов, Х. А., Флорв, Б. И. Христианска литература у славяни в среднове Х – среднове XII в. и възродителни културни връзки. – В: Христианство в страня източни, източноточни и централни Европе на порога второго тысячелетия. М., 2002, 452–454.
- [20] Михайлов, Е. Цит. съм., с. 144.
- [21] Михайлов, Е. Киевска Русия като културен феномен..., 80–81.

- [22] Gagne, V. Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval. Paris, 1980, 300–315.
- [23] Каймакчиев, М. Старобългарската летописна традиция и „Повест временных лет“. – В: Българско средновековие. Българо-сръбски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, 212–224. От съществено значение за нас бива изследванията на Алачев, Д. С. Le „Летописецъ въ критиче ду гезелу де Симеон (Симеонов сборник)“. – Byzantinobulgaria. T. II, 1966, 83–103; Желев, З. Г. Цит. съм., 48–53; Алачев, Д. С. Цит. съм., 90–94, 100–103, 121–125; Михайлов, Е. Рус и България през ранното средновековие. – ГСУ ИФД, LXVI, 1972–1973, 121–123.
- [24] Подобен критичен преглед на изпитания за взаимодействие между българското и руското летописание сред руските слависти от XIX вж. у Михайлов, Е. Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XII в. в руската и българската историография..., 225–232. През първата половина на XX в. Шиманов, А. Славяне и готландци: кмет на славянски язык. – In: Zbornik V. Jagic. Beograd, 1908, 172–182; Селюков, И. Повест временных лет и ее источники. – ТОДАР, IV, 1948, 11–150; Златков, В. Най-стария исторически труд в старобългарската книжнина. – Сп. БАН, кн. XXV, 1923, 166–177; Съветски български историко-литературни елементи в руската летопис. Труды Восточного Славянского академического общества при университете в Софии, 14–21 септември 1930. Ч. 1, С., 1932, 137–152; Мутафчиев, П. Цит. съм., 140–148, гравит съществен принос за определяне на характера и съдбата на българските източници на ПВЛ.
- [25] Каймакчиев, М. Старобългарската летописна традиция и „Повест временных лет“..., 213–221.
- [26] Цит. там, с. 213, 221.
- [27] Памятники литературы древней Руси (IX – начало XII ввек.), 124–136.
- [28] Алачев, Д. Славянският свет през IX–X в. и делото на Кирил и Методий в княжеската традиция. – РБГ (1983), 2, с. 4.
- [29] Цит. там, с. 5.
- [30] Преглед на Ка. Иванов. – В: Тржештво на словото. Златният век на българската книжнина (Литература, житей, богословие, риторика, поезия, съставителство, редакция и научен конвенар Ка. Иванов и Ст. Николова. С., 1995, 38–43.
- [31] Тексти от службата гук се штери по Повесть, В. Покръстение и христианизация на българите. Извороведческо изследване с приложение. С., 2006, с. 70, с. 216.
- [32] Памятники литературы древней Руси (IX – начало XII ввек.), 42–43.
- [33] Алачев, Д. Проблемат за западнославянските (вещки) източници на Кирило-Методиевски пасаж в „Повест временных лет“. – В: Медиантиски изследвания. В памет на Пейо Димитров. IV международна междисциплинарна конференция Шумен, 1–3 декември 1994, 213–222.
- [34] Сливникова, Р. Древнебългарският период. Хроника Георгия Амартола в древнеруската писменостна традиция. – СА, 39–40, 2008, 45–98.
- [35] Михайлов, Е. Рус и България през ранното средновековие..., 137–138.
- [36] Михайлов, Е. Цит. там, с. 137.